

RENÉ NYBERG

Suomalaisuus on Lutherin uskonpuhdistuksen lapsi

Martti Lutherin teeseistä alkanut reformaatio on maailmanhistorian suuria vallankumouksia. Nykyihminen ei aina miellä, että hänen kirkkonsa ja oppinsa ovat osa suomalaista historiaa.

Kustaa Aadolfin muistopäivän kunnioittaminen 6. marraskuuta kuuluu Berliinin-suurlähettilään ohjelmaan. Vuonna 1932 silloinen kenraali Gustaf Mannerheim ja Ruotsin kruununprinssi Gustav Adolf laskivat seppeleet Lützenissä Kustaa II Adolfin kaatumisen 300-vuotispäivänä. Käynti oli symbolinen ja sen kuvat jäivät historiaan.

Taistelukentän laidalla oleva muistomerkki tunnetaan nimellä *Der Schwedenstein*, jonka suojaksi vuonna 1837 pystytettiin nimekkään preussilaisen arkkitehdin Karl Friedrich Schinkelin suunnittelema rautainen baldakiini. Muistomerkin takana on vuonna 1907 rakennettu jugendtyylinen kappeli, jossa kuolinpäivän muistojumalanpalvelus pidetään.

Vuoroni lähteä Leipzigin lounaispuolella sijaitsevaan Lützenin pikkukaupunkiin tuli marraskuussa 2004. Hämmästykseni ruotsalainen kollegani ja entinen moninkertainen Ruotsin hallituksen jäsen kieltäytyi osallistumasta tähän vuosittaiseen tapahtumaan, joten matkustin yksin, tosin kahden everstin saattamana, sillä seppeleenlasku Lützenissä kuuluu perinteisesti myös Suomen ja Ruotsin sotilasasiamiesten ohjelmaan. Ruotsin lähettilään vaihduttua 2007 saatoin kokeneempana neuvoa uutta suurlähettilästä Lützenin juhlallisuuksissa.

Kolmikymmenvuotinen sota tuo mieleeni hauskan muiston Bonnista, jossa toimin lähetystön kakkosmiehenä vuosina 1991–92. Veim-

LUTHER OLI JULISTANUT IHMISEN TÄYSIVALTIAAKSI NIIN USKONNOLLISESSA KUIN EETTISESSÄ MIELESSÄ.

me usein ystäviämme ihailemaan Reinin vastarrannan törmällä sijaitsevan Burg Drachenfelsin raunioita. Kerroin vieraille, että ruotsalaiset ja suomalaiset joukot tuhosivat tämän keskiaikaisen linnan lopullisesti kolmikymmenvuotisen sodan aikana. Koulunkäyntinsä juuri Bonnissa aloittanut seitsenvuotias tyttärenme huolestui ja pälyillen ympärilleen kysyi: ”Isä, tietävätkö nämä ihmiset sen?”

Reformaation aloittamasta kehityksestä syntyi länsimainen oikeusvaltio

Paavi Franciscus osallistui ekumeeniseen jumalanpalvelukseen Lundin 1100-luvulta peräisin olevassa tuomiokirkossa reformaatiopäivänä 31. lokakuuta 2016. Paikan valinnan symboliikkaa korostaa, että Luterilainen maailmanliitto perustettiin Lundissa vuonna 1947. Paavin vierailu oli historiallinen vierailu historiattomassa ajassa. Sen saama julkisuus keskittyi enemmän rocktähtien vierailun herättämään innostukseen kuin tapahtuman syvään symboliikkaan. Radio Vatikanin tiedotteen mukaan vierailun tavoitteena oli paitsi esittää anteeksipyyntö menneiden vuosisatojen jakautumisesta, myös korostaa reformaation tuomia lahjoja – näin siis paavin edustaja.

Ensimmäinen Ruotsin hallitsija, joka vieraili paavin luona Roomassa, oli Kustaa III. Vuosi oli 1789 ja hän osallistui Paavi Pius VI kanssa esiekumeeniseen jumalanpalvelukseen. Paavi Johannes Paavali II puolestaan vieraili Suomessa ja kaikissa Pohjoismaissa tasan kaksisataa vuotta myöhemmin vuonna 1989. Suomen ja Ruotsin luterilaisten kirkkojen arkkipiispat tekivät yhdessä matkan Roomaan Pyhän Birgitan pyhäksi julistamisen 600-vuotismuistojuhlaan vuonna 1991.

Martti Lutherin teeseistä alkanut uskonpuhdistus, tai kuten tänään ekumeenisen korrektisti sanotaan, reformaatio on eräs maailmanhistorian suuria vallankumouksia. Hegelin sanoin se oli Uuden ajan *Hauptrevolution*. Ranskan vallankumouksen vastustajille reformaatio oli kaikkien vallankumousten äiti ja sen edustama individualismi tuhoisaa. Saksassa ja erityisesti Preussissa kehittynyt kulttuuriprotestantismi toimi myös 1700-luvun lopulla alkaneen juutalaisen valistuksen Haskalan esikuvana.

Reformaation dynamiikka johti suvereenin kuninkuuden syntyyn. Valtapoliittisesti kyse ei ollut perimmiltään uskonnosta. Hallitsijat ottivat uskonnon haltuunsa ja siksi ”usko puhdistettiin” niissä maissa, jotka tulivat protestanttisiksi. Esimerkiksi Puolassa ”uskontoa ei puhdistettu”, koska kuningas tarvitsi paavin tuekseen protestanttista aatelistoa vastaan.

Maallisen ja kirkollisen vallan erottaminen oli osa kehityskulkua, jossa myös hallitsijoiden vallankäyttöä rajoitettiin. Kehityksen lopputulos on länsimainen oikeusvaltio sellaisena, kun me sen tunnemme. Kaikki tämä vain kasvatti kuilua Euroopan ja Venäjän välillä, jossa hallitsija piti katkeraan loppuun asti kiinni rajatonta vallastaan. Myöskään Neuvostoliiton seuraajavaltio Venäjä ei ole oikeusvaltio.

Lutherin raamatunkäännös loi modernin saksan kirjakielen. Lutherin vaikutus johti *Raamatun* kääntämisen kautta myös suomen kirjakielen syntyyn. Ilmaisuihin *Kulturprotestantismus* on paljon puhuva. Se kertoo sivistyneestä papistosta sekä porvarillisliberaalin yhteiskunnan kehitymisestä. Se johti myös Saksan eri osien talou-

dellisen kehityksen eriytymiseen. Saksan suuret filosofit Kantista Hegeliin olivat protestantteja, samoin Goethe ja Schiller sekä Herman Hesse ja Thomas Mann, vain joitakin mainitakseni. Pohjoisen ja eteläisen Euroopan kehityserot selittyvät nekin reformaation dynamiikalla. Max Weber selitti tätä niin sanotulla protestanttisella työetiikalla, perustaen havaintonsa erityisesti reformaation kalvinistisen haaran vaikutukseen. Pohjimmiltaan tässäkin ei ollut kyse niinkään uskonnosta kuin yhteiskunnallisesta kehityksestä, valtion ja instituutioiden vahvasta asemasta sekä väestön luottamuksesta niihin. Luther oli julistanut ihmisen täysivaltiaaksi niin uskonnollisessa kuin eettisessä mielessä.

Kustaa Vaasan toteuttama uskonpuhdistus syvensi kuilua itään

Missään ei uskonpuhdistus ollut niin kattava kuin Pohjolassa. Luterilaisuudesta tuli valtioskonto, ja uskonnollinen yhtenäisyys toimi valtion perustana ennen kansallisuusaatteen syntymistä. Ruotsi ja Tanska sekä niihin vuosisatoja kuuluneet Islanti, Norja ja Suomi ovat yhä tänä päivänä maailman luterilaisimpia maita. Tämä selittää eräitä merkillisyyksiä tai pikemminkin kuriositeetteja, kuten tiettyjen vanhojen uskonnollisten juhlamenojen säilyminen sekä katolisesta kirkosta tuttu pappien jumalanpalvelusajon käyttö Suomessa ja Ruotsissa.

Nykyinen Suomen ja Turun arkkipiispa Kari Mäkinen on Pyhän Henrikin seuraaja ja tämän apostolisen viran 54. haltija. Tämä kaikki kertoo myös siitä, että katolisuus oli kauempana. Luterilaisuus kehittyi Ruotsissa dominoivaksi vahvan kansallisvaltion tuella. Sitä paitsi 1500-luvulla kyse oli myös kirkon omaisuuksien takavarikoinnista. Kuningasta ei kiinnostanut, miten palveltiin ja opetettiin, kunhan ei opetettu kuningasta vastaan. Kustaa Vaasan hallitsemien Ruotsin ja Henrik VIII Englannin yhtäläisyydet ovat silmiinpistäviä, vaikka irtaantuminen paavin vallasta johtui eri syistä. Kirkon omaisuus kiinnosti molempia.

Gösta-kuninkaan eli Kustaa Vaasan koval-

la kädellä toteuttama uskonpuhdistus syvensi edelleen myös kuilua itärajan takana vallitsevaan maailmankuvaan. Se ei toki ollut uskonpuhdistuksen tavoite, mutta kylläkin sen looginen seuraus. Sillä ortodoksien uskonnollisen elämän harjoittaminen ei perustunut aktiiviseen lukutaitoon. Lukutaidon yleistymisen luterilaisessa Ruotsin valtakunnassa ja siten myös Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla korosti tämän rajalinjan syvyyttä, jota erilainen taloudellinen ja yhteiskunnallinen kehitys vielä vahvisti.

Ruotsin ja myöhemmin Suomen itäraja ei koskaan ollut kieliraja, niin kuin eivät rajat Suomen, Ruotsin ja Norjan Lapissaakaan määrättyneet väestön puhuman kielen pohjalta. Pähkinäsaaren vuoden 1323 rauhasta lähtien raja oli Ruotsin ja Novgorodin ja siten läntisen ja itäisen kirkon vaikutuspiirien jakolinja. Ortodoksinen karjalainen koki itsensä ensi sijassa ”oikeauskoiseksi”, mutta rajan toisella puolella naapurikyylässä asunutta ja samaa kieltä puhunutta luterilaista talonpoikaa hän piti ”ruotalaiseena”. Tähän yhteyteen sopii Agricolan täydennys Lutherin pahimpien pelkojen luetteloon. Lutherille ne olivat: ”paavi, Antikristus ja Turkki”. Agricola otti luettelon käyttöönsä, mutta lisäsi siihen vielä yhden: ”paavi, Antikristus, Turkki ja venäläiset”.

Suomalainen identiteetti on pitkälti luterilaisen perinteen muovaama

Samuel Huntingtonin kuuluisa *Clash of Civilizations* -kirja vuodelta 1995 piirtää Suomen itärajalta alkavan idän ja lännen rajan noudattaen historiallista Rooman ja Bysantin vaikutuspiirien jakolinjaa. Raja oli jyrkkä ja monella tavalla syvä kuilu. Esimerkiksi Stolbovan rauhan myötä 1617 Käkisalmen lääni sekä Inkerinmaa siirtyivät Ruotsin valtakuntaan. Tämän mukana Ruotsin kuninkaan alamaisiksi tuli myös ortodoksisia karjalaisia. Ruotsalaisten pastorien kääntymistyö sekä raskas verotus aiheuttivat pakoliikkeen Aunuksesta sekä Inkerinmaalta, jonka seurauksena syntyivät niin sanotut saarekekarjalaiset yhteisöt Tverissä ja Novgorodissa.

LASKIN VENÄJÄLLÄ
LEIKKIÄ VÄITTÄMÄLLÄ,
ETTÄ TÄRKEIN
KOSKAAN ELÄNYT
SUOMALAINEN
OLI MARTTI LUTHER.

Heidän tilalleen Karjalankannakselle ja Nevan rannoille muuttivat luterilaiset savakot ja äyrämoiset eli inkeriläiset.

Inkeriläisten neljäsataavuotinen historia on kuitenkin todiste siitä, ettei Venäjän valtakunta harjoittanut systemaattista käännytystä valtaamallaan kehittyneimmillä alueilla. Sen sijaan se kielsi muilta uskontokunnilta *proselytism*in Venäjän ortodoksikirkon kanonisella alueella eli keisarin oikeauskoisten alamaisten käännyttämisen. Päinvastoin, hallinnoltaan alkehittynyt keisarikunta tyytyi integroimaan eliitit ja siten vakiinnuttamaan valtansa. Erityisen loogista tämä oli niissä keisarikunnan osissa, joiden olot olivat Venäjää kehittyneimpiä. Onnistunein esimerkki tästä on epäilemättä Suomen suuriruhtinaskunta. Uskonpuhdistuksen ”riemuvuoden” eli reformaation 300-vuotismerkivuoden kunniaksi Aleksanteri I myönsi Turun piispa Jakob Tengströmille arkkipiispan nimen ja arvon.

Ruotsilta 1700-luvulla vallatun Viipurin ja Kymenkartanon läänien eli Vanhan Suomen, die Finnländischen Provinzen, hallinto muistutti Vironmaan ja Liivinmaan hallintoa. Kieli oli saksa. Inkerin luterilainen kirkko puolestaan kuului hallinnollisesti Venäjän saksalaiseen

luterilaiseen kirkkoon. Kirkon hallintokielenä säilyi saksa aina 1800-luvun loppuvuosiin saakka, joskin Inkerin kirkossa puhuttu ja opetettu kieli oli suomi. Valtaosa papistosta oli peräisin suuriruhtinaskunnasta. Kuten Stalinin vuonna 1932 käyttöönotettaman sisäisen passin eli henkilöllisyystodistuksen määritelmä kansallisuudesta kertoo, inkeriläinen on suomalainen *finn, finka*. Ilmaisuihin inkeriläinen on Suomessa käytössä oleva nimi näille Suomen suuriruhtinaskunnan rajojen ulkopuolella asuneille suomalaisille, joiden esi-isät olivat Ruotsin kuninkaan alamaisia.

Suomalainen identiteetti on pitkälti luterilaisen perinteen muovaama. Eikä tämä väittämä ole sisällöltään uskonnollinen tai yksinomaan uskonnollinen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* luonnehtii hieman samalla tavalla Baijeria: ”Katolisuus luonnehtii yhä Baijeria, ainakin ajattelutavan osalta.” Historiallisista syistä Suomi on maailman luterilaisimpia, ellei peräti maailman luterilaisin maa. Toisin kuin esimerkiksi Ruotsissa useimmat herätysliikkeet Suomessa toimivat luterilaisen kansankirkon sisällä ja haluavat olla hyviä luterilaisia. Mielenkiintoista kyllä Suomeen ei syntynyt pietismin vaikutuksesta vapaakirkollisia seurakuntia kuten Ruotsissa.

Laskin Venäjällä leikkiä väittämällä, että tärkein koskaan elänyt suomalainen oli Martti Luther. Jotkut venäläiset jopa ymmärsivät mitä tarkoitin. Kun vuonna 2004 siirryin Saksaan, erehdyin kertomaan saman sutkauksen Helsinkiin vierailulle saapuneelle Ala-Saksin pääministerille ja myöhemmälle liittopresidentille Christian Wulffille. Hän katsoi minua hämmästyneenä ja kysyi: ”Wie so Luther?” Niinpä niin. Jäin miettimään yleisen kulttuuriperinteen ja historiatietoisuuden heikkenemistä, joka koskee myös meitä suomalaisia. Mitähän Wulff olisi sanonut, jos olisin lisännyt, että Neitsyt Maria on epäilemättä puolalainen?

Neuvostoliitossa koin itseni kulttuurimielessä luterilaiseksi

Opiskelu, asuminen ja työskentely Neuvostoliitossa ja Venäjällä vaikutti lähtemättömästi maa-

ilmankuvaani. Erityiset vuodet Leningradissa 1970-luvun jälkipuolella olivat minulle *a formative experience*. Tunnelma kotimaassa oli ajoittain ahdistava ja totesin hyvin pian, että vaikka eräät vihaavat Neuvostoliittoa, kun taas toiset ihailevat sitä kriittikittömästi, minun on tehtävä töitä neuvostotodellisuudessa. Se oli kokemus, joka sai pohtimaan paitsi Suomen asemaa ja historiaa myös perustavaa laatua olevia eroja maidemme välillä. Kaikki tämä vahvisti suomalaista identiteettiäni ja huomasin kokevani itseni kulttuurimielessä hyvinkin luterilaiseksi. Primitiivinen neuvostoateismi pölyttäneine ja tyhjää kumisevine museoineen, kertoi jo tuolloin neuvostoideologian luutumuksesta, vaikka Komsomolin yritykset luoda anti-joulu ja anti-pääsiäinen olivat jääneet 1920-luvulle. Sen sijaan ortodoksikirkon tasapainoilu ateistisen valtion vaatimusten ja kirkon perinteen vaalimisen välillä herätti ammatillisen kiinnostukseni.

Neuvostojärjestelmä perustui tunnetusti valheeseen ja väkivaltaan. Tappaminen oli tosin päättynyt Stalinin kuoleman jälkeen, mutta järjestelmä oli yhä julma ja ihmisten asema suojaton.

Leningradissa kävi paljon vieraita tasavallan presidentistä alkaen. Rauhanpuolustajat ilmestyivät aina helluntaiksi, jolloin Länsi-Saksassa marssittiin joko rauhan puolesta tai ydinaseita ja -voimaa vastaan, mikä oli sama asia. Muita kävijöitä riitti ympäri vuoden. Erityisen vaikutuksen nuoreen varakonsuliin teki arkkipiispa Martti Simojoen vierailu vuonna 1976. Ymmärsin vasta myöhemmin käynnin laajemman yhteyden, mutta hänen pääkonsulaatissa pitämänsä lyhyt hartaushetki ja suomalaisten piispojen ja pappien olemus jäivät mieleen. Koin sen tutun turvalliseksi vieraassa ja monella tavalla falskissa ympäristössä.

Kirkolliset johtajat osoittivat poliittista taitoa suhteessa Neuvostoliittoon

Miru Mir eli rauha maailmalle oli neuvostopropagandan tunnetuimpia iskulauseita. Neuvostopolitiikkaa ja sen toiminta maailmalla, mu-

kaan lukien kapinoiden kukistaminen Itä-Euroopassa tai hyökkäys Afganistaniin olivat nekin taistelua ”rauhan” puolesta. NKP edellytti myös Venäjän kirkolta toimintaa tällaisen ”rauhan” puolesta. Toisaalta se tarjosi kirkolle myös pääsyn maailmalle. Rauhan edistämisen tehtävä ja lupa uusien yhteyksien solmimiseen edellytti neuvostojärjestelmän palvelemista. KGB:n ote kirkosta oli luja. Arkistojen nyt avauduttua on hyvä muistaa, että petturuuden ja kollaboration välinen ero on motiivi.

Taistelu maailmanrauhan puolesta rauhan-kyyhkyineen puhutteli myös eräitä suomalaisia. Arkkipiispa Simojoki joutui 1960-luvun lopulla tilanteeseen, jossa eräät kirkon maallikkojäsenet professori Heikki Wariksen johdolla ajoivat Suomen evankelisluterilaisen kirkon liittymistä vuonna 1958 Prahassa perustettuun Kristilliseen rauhankonferenssiin (Christian Peace Conference). Mikä olisi ollut sen edistyskäsittäjä? Suomesta olisi varmasti löytynyt muitakin saman hengen lapsia kuin kunnianarvoisen professor emeritus. Mutta Martti Simojoki päätti toisen. Hän tähdensi, ettei kirkon rauhantyötä pidä politisoida. Vaikka Prahassa Kristillisen rauhankonferenssin johtoon kuulunut Venäjän ortodoksikirkon ulkomaansuhteista vastaava Leningradin metropoliitta Nikodim toistuvasti kääntyi Suomen kirkon puoleen kutsuen sitä Prahaan, ei Nikodim lukuisissa kahdenkeskisissä tapaamisissa arkkipiispa Simojoen kanssa koskaan esittänyt tällaista pyyntöä.

Ajatus ja ehdotus oppikeskustelujen aloittamisesta Suomen evankelisluterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksikirkon välillä oli rohkea ja joka suhteessa epäortodoksinen ajatus. Opillisesti ortodoksikirkko ja reformaatiosta syntynyt luterilainen kirkko ovat kaukana toisistaan. Ne edustavat jopa joissakin asioissa opillisia ääripäitä. Mutta aloite väisti neuvostopropagandan rauhanteeman, mikä ilmeisesti sopi ortodoksikirkolle. Riippumatta siitä kuinka kova KGB:n ote kirkosta oli, teologinen kanssakäyminen Suomen evankelisluterilaisen kirkon kanssa puhutteli sivistyneitä venäläisiä hengen miehiä. Se tarjosi heille myös mahdollisuuden ir-

rottautua rauhanteemasta, ainakin Suomen ilmansuunnalla. Sitä paitsi on ilmeistä, että Venäjän kirkon johto tiesi, että suomalaiset tiesivät että he tietävät.

Poliittisesti harkittu avaus oli taitava veto. Oppikeskustelujen menestys oli kiistaton ja ne tekivät ajan mittaan Suomen evankelisluterilaisesta kirkosta Neuvostoliiton kirkollisten olojen asiantuntijan. Keskustelut jatkuivat myös Neuvostoliiton romahdettua. Ajan henkeä kuitenkin kuvaa, että oppikeskustelut keskeytyivät vuonna 2014. Syynä olivat seksuaalietiikkaa koskevat erimielisyydet.

Mielenkiintoista kyllä Suomen evankelisluterilaisen kirkon oppikeskustelut Suomen ortodoksikirkon kanssa aloitettiin vasta Venäjän kirkon kanssa käynnistyneiden keskustelujen jälkeen. Eräs syy oli, että luterilaisen kirkon johto vierasti ortodoksikirkon johtoon nousseita käännynnäisiä. Myös perinteiset ortodoksit olivat epäluuloisia, koska kansalliset luterilaiset olivat aiemmin suhtautuneet avoimen vihamielisesti ja halveksien ortodokseihin. Lisäksi jännitystä aiheutti Moskovan patriarkaatin alaisen seurakunnan toiminta Suomessa.

Myös Suomen ortodoksikirkon johto osoitti poliittista taitoa torjuessaan Neuvostoliiton yritykset pakottaa kirkko takaisin Moskovan patriarkaatin alaisuuteen, josta se oli vuonna 1923 yhdessä Viron kirkon kanssa eronnut siirtyäkseen Konstantinopolin huomaan. Valvontakomission aloittama operaatio kuivui kokoon, kun arkkipiispa Herman (1925–1960) lykkäsi ortodoksien kirkolliskokouksen koollekutsumista aina vuoteen 1955 saakka. Esitys torjuttiin, ja Moskova tyytyi lopputulokseen.

Olen aiemmin verrannut arkkipiispa Simojokea kenraali Lauri Sutelaan, joka kylmän rauhallisesti ja asemavaltuutuksellaan torjui ehdotukset yhteisistä sotaharjoituksista neuvostoarmeijan kanssa. Molemmat esimerkit kertovat, ettei Suomen ulkopolitiikka ollut yksin tasavallan presidentin varassa. Sen logiikkaa avautui myös muille vastuullisissa asemassa olleille, jotka ymmärsivät Suomen tilanteen sekä Neuvostoliiton muodostaman haasteen.

Yhteys Ruotsiin on yhtä kiinteä osa suomalaista perintöä kuin luterilaisuus

Luther, hänen kirkkonsa ja oppinsa ovat osa suomalaista historiaa, vaikka nykyihminen ei tätä välttämättä aina näin miellä, ja väestöstä enää vain noin 70 prosenttia kuuluu evankelisluterilaiseen kirkkoon. Tätä yleismaailmalista kehitystä valaisee osuvasti juutalaisviitsi Israelista: Eurooppalainen vierailija korostaa isännälleen olevansa ateisti. Vanha juutalaismies kysyy minkä uskonnon ateisti vieras on? Hämmentynyt eurooppalainen jatkaa korostamalla, ettei hän usko jumalaan, jolloin vanha juutalainen kysy täsmentäen, kenen jumalaan hän ei usko?

Historiallinen ja sivistyksellinen yhteys Ruotsiin on yhtä kiinteä osa suomalaista perintöä kuin luterilaisuus. Suomalaiset ovat *ruohtalaisia*, kuten karjalaisukko asian mielsi. Kahden maailman rajalla oleva Suomi on osa *švetski miriä*, se ei kuulu *rusški miriin* eikä Suomesta tullut kansandemokratiaa, sillä se on Pohjoismaa.

Urho Kekkosen matka Novosibirskiin marraskuussa 1961 noottikriisin yhteydessä on lähistoriamme käännekohtia. NKP:n ensimmäinen sihteeri – kuten titteli tuolloin kuului – Nikita Hruštšov ei ottanut Kekkosta vastaan Leningradissa tai Moskovassa, vaan ilmoitti olevansa tarkastusmatkalla ja tapavansa Suomen presidentin Siperiassa, Novosibirskissä. Kekkosen matkusti autolla Luumäelle, jossa hän nousi Moskovan yöjunaan. Virallinen syy oli Kekkosen käynti sotasokean veljensä majuri evp. Jussi Kekkosen luona Loviisassa. Tosiasiassa UKK halusi välttää tilanteen, jossa kansa olisi kokoontunut Helsingin rautatieasemalle laulamaan Lutherin kuuluisinta virttä, *Jumala ompe linnamme*, joka kajautettiin Paasikivelle syksyllä 1939, kun hän matkusti Moskovaan neuvottelemaan Stalinin ja Molotovin kanssa. ■

Kirjoitus on julkaistu saksaksi Frankfurter Allgemeine Zeitungissa.